

Szóösszetételek (MG)

2010. 04. 19.

Szóösszetétel – compositio

- két v. több szóalak összekapcsolása → új lexéma
- az új lexéma: összetett szó (compositum)
- kialakulás:
 - a) szabályalapú
áru+behozatal, nap+sütötte
 - b) gyakori mondatbeli együttállás
alighogy, dehát, vizontlításra
- morfológiai, szemantikai, szintaktikai és helyesírási szabályok
- a jelentéssűrítők nehezen elemezhetőek
- alkalmi összetett szavak: nem szótári szók, a helyesírás teszi őket azzá
nőcipő-vásár, vasútkocsi-javítás

Morfológiai felépítés

Szerkezet alapján:

a) nyitott szerkezetű: visszavezethető a nyitott kapcsolatos v. választó mellérendelésre, az alkotóelemek azonos értékűek, minőségűek
oktatási-kulturális, égi-földi

b) zárt szerkezetű: közvetlenül kizárólag két elem kapcsolatára bontható; előtag+utótag

táborvezető-helyettes táborvezető+helyettes
tábor+vezető

alárendelő szószervezetek *jellemvonás, barackszínű*
morfológiai természetű szókapcsolatok *ezalatt, miáltal*

Szerkezet

felsőbbrendű → *felsőbb + rendű*

felsőbb: T + K_{mn} + J_{kf} *rendű*: T + K_{mn}

$(T+K_{mn}+J_{kf}) \setminus (T+K_{mn})$

felsőbbrendűség

$[(T+K_{mn}+J_{kf}) \setminus (T+K_{mn})] + K_{fn}+J_{bsz}$

Előtag és utótag

- mindkettő valódi szóalak
- lehet ragos és jeles – ezek az előtagokra jellemzőek
- az utótagok viselik az összetétel egészére vonatkozó toldalékokat

Ragos előtagú: *ágrólszakadt, ágyrajáró, erőnlét, fejenállás, karbantart, naprakész, nyakigláb*

Ragos utótagú (mellérendelésekben):
árkon-bokron, jobbra-balra

Jeles előtagú: Jbsz vagy Jfok
agyafűrt, eszeveszett, felemás, korabeli
kisebbrendűség, nagyobbbrész

Jeles utótagú: Jbsz
városháza, hétvége

Előtag és utótag

Képzett szavakból alkotott szóösszetételek:

álmoskönyv, függőágy

Többszörös összetételek:

légújút, vizilabda-világkupa

Ritkább szóalkotásmóddal létrejöttek:

áfabefizetés, csokifagy

- elvonással, rövidüléssel: *becsszó, keserédes, lőgyakorlat, rakpart*

Alkotóelemek kapcsolata

2 típus: a) szoros és b) laza

Szoros összetétel (többség, egybe írjuk):

- az alárendelő összetétel, a morfológiai összetételek, szervetlen összetételek, mellérendelők egy része
- lexikailag, morfológiailag és fonetikailag is egyetlen szóként viselkednek
- toldalékok az összetétel végén
agytorna, színpompás, délnyugat-magyarországi (helyesírás miatt a kötőjel)

Laza összetétel (alkotóelemek kötőjellel):

- mellérendelők
- lexikai szempontból egyetlen szó, de: morfológiailag és fonetikailag két (v. több) szóként fogjuk fel őket
- toldalékok mindegyik tagon megjelennek, mindegyik tag első szótagján szóhangsúly
kényét-kedvét, felére-harmadára, hány-vet, jársz-kelsz, így-úgy

Grammatikai csoportosítás

- Szerves és szervetlen összetételek
- Lsd. ábra (MG 325.)

Szerves összetételek

- tagok között grammatikai viszony

1. Morfológiai típusú összetételek
2. Szintaktikai típusú összetételek

Morfológiai típusú összetételek

Morfológiai természetű szó szerkezetekre vezethetők vissza
1 fogalomszó + 1 morfémaértékű viszonzó

névutós: *mialatt, ezáltal, módfelett, délelőtt, időközben*

névutómellékeves: *tudatalatti, világkörüli, munkanélküli*

névutós főnevekből képzett: *tudatalatltság, munkanélküliség*

kopulákból: *mivoltom, jóvoltából, kivolta*

képzőszerű utótagos: *másfajta, gabonaféle, ötletszerű, többféleképpen*

Szintaktikai típusú összetételek

2 típus:

1. alárendelő összetételek:
 - alárendelő szó szerkezetekké alakíthatóak át,
 - utótag: alaptag szerepében
 - előtag: bővítmény szerepében
2. mellérendelő összetételek:
 - forma szerint osztályozott

Alárendelő összetételek

- a) alanyos – *ebadta, szívrepesve, lélekszakadva*
- b) tárgyas – *falvédő, egérfogó, állatvédő*
- c) határozós – *fejszámolás, partraszállás, félhangos*
- d) jelzős – *műszörmé, hangosfilm, dobpergés*
- e) jelentéssűrítő
 - mondatrészekre vezethetők vissza kül. morfológiai átalakításokkal és szerves mondatrészek hozzáadásával; elliptikus szerkesztésűek és jelentésűek
 - szélmalom, lépcsőház, pohárköszöntő, zongoradarab*

Mellérendelő összetételek

- a) Ismétléses mellérendelések
- szóismétlés: *addig-addig, néha-néha*
 - tövismétlés: *körös-körül, mentek-mendégéltek*
- b) Valódi mellérendelések – két különböző szóalak egymáshoz kapcsolásával
- alakok jelentése lehet:
 - szinonim: *búja-baja, ág-bog, csurran-cseppen*
 - ellentét: *égen-földön, idestova, fel-alá*
 - választó: *felébe-harmadába, előbb-utóbb*
 - kapcsolatos: *sakk-matt, társadalmi-gazdasági, síketnéma*

Határsáv a valódi mellérendelések és az ismétléses összetételek határán: álikeresők (pl. *szán-bán, dül-fül*)

Szervetlen összetételek

- nem grammatikai alapú szókapcsolatok
- „maguktól” tapadtak összetett szóvá, pl. mondatbeli gyakori együttállás

úgyhogy, úgymint, sehány, mindegyik, nemhiába, nemegyszer, nemtudás, nem dohányzó, mégiscsak, máris, egyszeregy, keljfeljancsi, adjonisten

Szófajtság – nagyobb csoportok

Alárendelő összetételek: mindig az utótag határozza meg
látótávolság, szövegű

Mellérendelők: tagok szófaji jellege ált-ban azonos
itt-ott, tudományos-technikai

Ige: kevés (0,001-0,002)
helytáll, létrehoz, görkorcsolyázik, hógolyózik

Főnév: többség
hajókirándulás, újságolvasás, madártoll, selyempapír

Melléknevek:
harmatgyenge, lenczőke, kétnyelvű

Határozószók:
hazafelé, csakhamar, négykézláb